

واکاوی و تبیین مؤلفه‌های تربیت اخلاقی در کتاب هدیه‌های آسمان پایه چهارم ابتدایی^۱

امین گلشن^۲

محمد عظیمی^۳

چکیده

یکی از مسائل مهم در آموزش و پرورش که باید مورد توجه جدی قرار گیرد، تربیت اخلاقی است؛ برای اینکه آموزش و پرورش نقش مهمی در تربیت اخلاق‌مدار در دوران کودکی و بعد از آن ایفا می‌کند و باعث رشد شخصیت دانش‌آموزان، نگرش و آگاهی آنان می‌شود. هدف این پژوهش، واکاوی و تبیین مؤلفه‌های تربیت اخلاقی در کتاب هدیه‌های آسمان پایه چهارم ابتدایی بود. در این مطالعه از روش تحلیل محتوا و از روش «آنتروپی شانون» برای تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شد. پژوهش از لحاظ هدف، کاربردی و جامعه پژوهش، محتوای کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه چهارم ابتدایی بود؛ که باتوجه به ماهیت موضوع، همه‌ی دروس کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه چهارم ابتدایی به عنوان نمونه پژوهش انتخاب شد. جهت اعتبار بخشی به دقت و صحت داده‌ها از روش خود بازبینی محقق استفاده شد. هم‌چنین با بررسی یافته‌های اولیه پژوهش توسط اساتید علوم تربیتی، اعتبار یافته‌های نهایی تأیید شد. یافته‌های پژوهش نشان داد که در کتاب هدیه‌های آسمان پایه چهارم ابتدایی بیشترین ضریب اهمیت مربوط به مولفه دین‌داری (۰/۳۶۱) و کمترین آن‌ها مربوط به مولفه تفکر و تعقل (۰) بود. باتوجه به یافته‌های پژوهش در محتوای این کتاب، به برخی از مولفه‌های تربیت اخلاقی کمتر توجه شده است.

۱. تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۰۲/۲۳

تأیید نهایی: ۱۴۰۲/۰۷/۲۲

۲. دانشجوی کارشناسی، گروه آموزش ابتدایی، دانشگاه فرهنگیان، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول)

amingolshan98@gmail.com

۳. استادیار گروه آموزش علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵ تهران، ایران.

توجه به مولفه‌های اخلاقی و آموزش آن به دانش‌آموزان دوره ابتدایی، می‌تواند نگرش‌ها، عادت‌ها و رفتارهای مناسبی را در آنان ایجاد نماید و ارزش‌های اخلاقی و معنویت را در وجودشان نهادینه سازد.

کلیدواژه‌ها: تربیت اخلاقی، هدیه‌های آسمان، چهارم ابتدایی، آنتروپی شانون.

۱. مقدمه

اخلاق از این جهت که در تربیت نسلی با ویژگی‌های پسندیده در خانواده و برای تشکیل جامعه‌ای محرک و با کفایت نقش اساسی دارد، باید اساساً مورد توجه همگان قرار بگیرد (دهقانی و بلندهمتان، ۱۳۹۶: ۶). برای رسیدن به سعادت و موفقیت یکی از موارد مهم و مورد نیاز برای انسان حال حاضر، داشتن اخلاق مناسب است (نیوازی و همکاران^۱، ۲۰۲۱). ریشه کلمه اخلاق از واژه خلق گرفته شده و معنی آن، خوی‌ها توصیف شده است (ساداتی‌زاده و مسعودی، ۱۳۹۴: ۱۹)؛ علاوه بر این، اخلاق در لغت به معنی «سرشت و سجیه» است و در اصطلاح، به صفت‌ها و هیئت‌های ماندگار در نفس گفته می‌شود. اخلاق می‌تواند باعث شود انسان کارهای مربوط به سرشت و سجیه را خودجوش و بدون نیاز به فکر کردن و درنگ کردن انجام دهد (برادران و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۹).

«تربیت از کلمه ربّو و یا ربّ اخذ شده است. ربّو در واقع به معنی افزونی و زیادی است و بر این اساس، تربیت که بر وزن تفعیل است به معنی زیاد کردن، افزایش دادن، نمودادن، پرورش دادن و فراهم آوردن شرایط رشد شیئی است» (بهشتی، ۱۳۹۷: ۳۱). ژان ژاک روسو، تربیت را پرورش شایستگی‌های طبیعی و فردی کوچکترها معرفی می‌کند که بزرگترها و آموزش و پرورش باید خودشان را با شایستگی‌های طبیعی و توانمندی‌های باطنی و متفاوت خردسالان و کوچکترها هماهنگ کنند (صمدی و همکاران، ۱۳۹۸: ۶۳). ارزشمندی توجه به تربیت اخلاقی در حال حاضر دو چندان شده است. کانت، ژرف‌ترین قسمت تعلیم و تربیت را تربیت اخلاقی می‌داند و بالاترین و والاترین سطح تربیت را تربیت اخلاقی معرفی می‌کند و اعتقاد داشت با انجام آن، کار تعلیم و تربیت کامل می‌شود (کانت^۲، ۱۳۷۹؛ به نقل از حیدری‌زاده و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۳۲).

آموزش و پرورش از تعدادی دست اندرکار تشکیل شده که عبارت است از آموزگار، دانش‌آموز، ابزارهای کمک دهنده به آموزش، محتوای آموزشی، برنامه ریزی و طراحان آموزشی که برای برآورده شدن هدف مورد نظر تلاش می‌کنند (عسکری رباطی و خلیلی کلاکی، ۱۳۹۹: ۱۱). آموزش و پرورش، به تقدیر، رشد و پیشرفت توام با موفقیت شخص در جامعه مشتاق است و توقع دارد شخص در جوانب مختلف چه ابعاد شناختی مانند به

1 Nieuwazny et al

2 Kant

دست آوردن مهارت و توانمندی و چه در ابعاد شخصیتی عاطفی و رفتاری آن طور که باید و شاید ترقی یابد و به موفقیت برسد (دارایی عمارتی و شفیع سروستانی، ۱۴۰۰: ۲۸). یکی از موضوعات اساسی در آموزش و پرورش که باید به آن به صورت خیلی جدی اهمیت داده شود، تربیت اخلاقی است. در سندهای سازمان آموزش و پرورش به این مبحث اشاره‌هایی شده است. در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰)، تربیت اخلاقی به مانند یکی از ماموریت‌های سیستم تربیت رسمی معرفی شده است؛ علاوه بر این، در سند برنامه‌درسی ملی ایران (۱۳۹۱) اخلاق، به عنوان شایستگی ضروری و بنیادی بیان شده است. تربیت اخلاقی همیشه یکی از نگرانی‌های اساسی پدر و مادرها، معلمان، محققان و تک تک افراد جامعه بوده است، به این دلیل تنها در شرایطی که رشد تربیتی به طور صحیح انجام شود، بستر ایجاد رشد و پیشرفت جامعه نیز به وجود می‌آید (کلاسن و همکاران^۱، ۲۰۱۶) و از طرفی تربیت اخلاقی اثرگذاری مثبت چند جانبه‌ای در روند رشد گوناگونی مثل استدلال در سطوح مشکل و بیشتر شدن هم فکری بین فرهنگی دارد (فریسانچو و دلگادو^۲، ۲۰۱۸). تربیت اخلاقی همیشه یکی از مقاصد اساسی و اثبات در سیستم‌های آموزشی جهان بوده است (کریستجانسون^۳، ۲۰۱۶) و آموزش اخلاق و ارزش‌ها به عنوان یک وظیفه با اهمیت بر عهده سیستم‌های آموزشی و تربیتی دنیا قرار دارد (بیشوف^۴، ۲۰۱۶)؛ هم‌چنین تربیت اخلاقی در جامعه از اساسی‌ترین رویاها و ایده‌های انسانی است و آموزش رسمی یک فرصت شایسته برای ایجاد و آموزش اخلاق در یک جامعه محسوب می‌شود (برایان و برستو^۵، ۲۰۱۸). تربیت اخلاقی بخشی از برنامه تربیتی انسان است که ضامن شکوفایی استعدادهای علمی و عملی اخلاقی است و پرورش شخصیتی آراسته به فضایل اخلاقی را امکان‌پذیر می‌سازد. تربیت اخلاقی یکی از مسائل مهم تعلیم و تربیت معاصر است که منجر به تقویت شناخت اخلاقی، الزام به اجرای آن و ارتقای عملی متریبان به لحاظ اخلاق‌مداری می‌گردد (موسی‌پور و همکاران، ۱۳۹۷). تربیت اخلاقی فرایند به‌کارگیری شیوه‌هایی جهت شکوفاسازی، تقویت و ایجاد صفات، رفتار و

1- Klaassen et al

2- Frisancho & Delgado

3- Kristjánsson

4- Bischoff

5- Bryan & Burstow

آداب مطلوب اخلاقی و از بین بردن صفات، رفتارها و آداب غیراخلاقی در خود انسان یا دیگری است (سرمد، ۱۳۸۹؛ به نقل از: انصاری و محسنی پور، ۱۳۹۷). تربیت اخلاقی در دین‌های پیامبران مختلف و به خصوص دین اسلام ارزش و جایگاه به خصوصی دارد، آن قدر که خداوند برای نشان دادن اهمیت فضایل اخلاقی در سوره شمس یازده بار به صورت پشت سر هم قسم می‌خورد که راه سعادت و نیک بختی انسان‌ها بی‌گمان در گرو زینت بخشیدن به اخلاق با فضائل اخلاقی است (سوره شمس: آیه ۹). با توجه به آیه‌های قرآن مجید مثل (آل عمران: ۶۴) و نیز روایت‌های زیادی که از پیامبر اسلام (ص) و امامان معصوم (ع) نقل شده، اساسی‌ترین و مهم‌ترین هدف از رسالت پیامبران، تربیت اخلاقی و رسیدن انسان‌ها به فضائل اخلاقی بوده است. با توجه به این موضوع، دین اسلام ژرف‌ترین و پرمعناترین دانش‌های خدایی را ارائه می‌کند و صاحب توسعه یافته‌ترین سیستم اخلاقی و به دنبال آن تربیت اخلاقی است (ناطق و همکاران، ۱۴۰۰: ۸۸). تحقیقات گوناگونی در مورد تربیت اخلاقی صورت گرفته است که هر یک بعدی از آن را بررسی کرده‌اند. در این قسمت تحقیقاتی که در رابطه با این پژوهش هستند به اختصار بیان می‌شود:

سیگیو^۱ (۲۰۱۷) در پژوهشی به ارائه مدل یکپارچه‌سازی برنامه‌درسی مدرسه با آموزش و پرورش اخلاقی و فکری پرداخت. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است یکپارچه‌سازی برنامه‌درسی در مدرسه به رشد اخلاق در دانش‌آموزان کمک می‌کند. استینسون^۲ (۲۰۱۶) در پژوهشی به ارائه مدلی برای تربیت اخلاقی و زیبایی‌شناسی در برنامه‌درسی پرداخت. در یافته‌های تحقیق بر رابطه بین ادراک و جهان بزرگ‌تر تأکید شده است و ایجاد حس از واقعیت بودن یک فرد در جهان به عنوان اصلی در تربیت اخلاقی به نگرانی‌های اخلاقی در برنامه‌درسی پاسخ می‌دهد. محمدباقر و تقوی (۱۴۰۱) در پژوهشی تحت عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی بر اساس میزان توجه به مولفه‌های تربیت اخلاقی» مولفه‌هایی همچون خوب صحبت کردن، حس علاقه‌مندی به کشور، پارسایی و تقوا، صرفه‌جویی، سرزنش امیال نفسانی، بزرگواری و عزت نفس، مهربانی، صبوری، دوری از خود پسندی و مغرور بودن و شناخت طبیعت را برای بررسی خود در نظر گرفتند. باتوجه به نتایجی که در این تحقیق به دست آمد، دریافتند که در کتب فارسی ابتدایی مولفه‌های شناخت طبیعت و مهربانی بیشترین اهمیت را در این کتاب‌ها دارند و به مولفه سرزنش

1 - Segev

2 - Stinson

امیال نفسانی هیچ توجهی نشده و اصلاً در کتاب‌های فارسی به این مورد پرداخته نشده است. در پایه ششم نیز مولفه‌های حس علاقه‌مندی به کشور خود و شناخت طبیعت بیشترین تأکید و توجه را از آن خود کرده‌اند و این در حالی است که به مولفه صبوری و مدارا کردن خیلی کم پرداخته شده است. در کل می‌توان این طور بیان کرد که کتب درسی در مقطع ابتدایی با توجه به سن دانش‌آموزان اولویت بندی شده است و پرورش روحیات و خلیقات طبیعت دوستی و روحیه نوع دوستی و محبت درجه اهمیت بیشتر و بالاتری نسبت به تعلیم مهارت‌های مربوط به کنترل امیال نفسانی دارد. ناطقی و همکاران (۱۴۰۰) در تحقیقی با موضوع «بررسی محتوای کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول بر اساس شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی» اظهار داشتند که نتایج نشان می‌دهد شاخص‌های روش اسلامی در تربیت اخلاقی در این کتاب‌های درسی به صورت نامتوازن توزیع شده است به گونه‌ای که شاخص امر به معروف بالاترین درجه اولویت و اهمیت را دارد و شاخص مربوط به امیال فطری بشری، خویش‌ساز، خودشکوفایی، شناخت خود، انتخاب با معرفت و فعالیت ارادی اهمیت کمتری نسبت به سایر شاخص‌ها دارند. غلام‌پور و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی تحت عنوان «تحلیل محتوای کتب هدیه‌های آسمانی دوره دوم ابتدایی بر اساس مولفه‌های تربیت اخلاقی» به این نتیجه رسیدند که این شاخص‌ها به صورت غیر یکپارچه در کتاب‌های ذکر شده بیان شده‌اند. تعلیم همکاری و راهنمایی‌هایی برای حفظ روابط دوستانه، بیشترین اهمیت و فراوانی را داشتند و تعلیم استفاده از ضوابط عقلانی و دینی در سنجش و مهارت گرفتن تصمیم، در شرایط اخلاقی خاص، حداقل درجه اهمیت و فراوانی را داشت.

بسیاری از اندیشمندان و محققین معتقدند کتاب‌های درسی و برنامه‌های آموزشی مهم‌ترین و اصلی‌ترین راه و روش اجرایی برای رسیدن به اهداف تعلیم و تربیت دانش‌آموزان است و به همین دلیل باید برای تهیه این کتاب‌ها و برنامه‌ها برنامه ریزی دقیقی انجام شود و محتوا و درون‌مایه آن‌ها کاملاً بررسی شود (هدایتی و کاوه، ۱۳۹۶: ۹۴). برنامه درسی، در واقع برنامه‌ای به منظور فعالیت و عمل است. برنامه درسی همچنین سندی است که حاوی راهکارهای رسیدن به اهداف و نتایج دلخواه است، برنامه درسی را می‌توان همه تجربیاتی دانست که یک سازمان آموزشی برای یادگیرنده آماده می‌کند و او را از این طریق در مسیر درست هدایت می‌کند. در حقیقت برنامه درسی ابزاری است که با استفاده از آن، نهادهای آموزشی تلاش می‌کنند که رویاها و آرمان‌های تعلیم و تربیت

جامعه را به حقیقت تبدیل کنند(علاقه بند، ۱۳۹۸: ۱۸۴). (ملکی، ۱۳۹۸: ۲۷) اظهار می‌کند: برنامه‌ی درسی به معنی برنامه یادگیری چند جز مهم و مجموعه‌ای از اجزای فرعی است، یکی از اجزای مهم برنامه‌ی درسی، محتوا است بدون شک باید مطلبی به یادگیرنده یاد داد تا او به مقصود خویش دست یابد، آن مطلب همان محتواست. لوی، محتوا را شامل بخش‌های منسجم و برنامه ریزی شده‌ای می‌داند که رشته عملی را ایجاد کرده و همین طور رخداد و رویدادهایی می‌داند که به نوعی با رشته علمی ارتباط دارد(طالبی و همکاران، ۱۴۰۰: ۷۱)؛ از این رو، محتوای آموزشی یکی از مولفه‌های اساسی در سیستم آموزشی است که باید هر روز بیشتر از قبل و به صورت دائمی به آن توجه شود، از این رو ضروری است برای هر مولفه از کلمه‌ها، جمله‌ها و مفهوم‌هایی که در کتب آموزشی بیان می‌شود، عمیقاً و خیلی دقیق برنامه ریزی شود(عظیمی، ۱۳۹۹: ۳۷).

در سیستم تعلیم و تربیت، باید به منابع و مولفه‌های مختلفی از برنامه‌درسی به منظور تربیت اخلاقی توجه کرد. تجربه‌های تربیتی در سیستم‌های تربیت رسمی و عمومی با موضوع برنامه‌های درسی سازمان دهی و در سطح کلاس و مدرسه به یادگیرندگان ارائه می‌شود(وجدانی و حسنی، ۱۳۹۶: ۳۰). کتب درسی تاثیر بسیار مهمی در سازمان دهی و کارهای روزانه آموزش در کلاس درس دارند. کتاب درسی وسیله‌ای است که آموزگار آن را برای ترغیب دانش‌آموزان و برای انتقال بیشترین میزان آگاهی و ادراک و فهم در مورد یک موضوع آن را به کار می‌گیرد(فتحی و اجارگاه، ۱۳۹۹: ۳۰۱). حسن مرادی(۱۳۹۶: ۵۲) کتاب درسی را این طور معرفی می‌کند: کتاب درسی یکی از اجزای نظام آموزشی است که می‌توان گفت یک منبع بسیار مهم برای آموزش دانش‌آموزان است. کتب درسی با ارائه تاثیر گذار محتوای آموزشی به دانش‌آموزان و یادگیرندگان باعث منسجم شدن و هدایت عوامل آموزشی و آسان تر شدن مسیر یاد دادن و یادگرفتن بین معلمان و دانش‌آموزان می‌شود.

مقطع ابتدایی را می‌توان ابتدایی‌ترین سطح آموزش رسمی برای دانش‌آموزان دانست که به آن‌ها شکلی از آموزش را ارائه می‌دهد(ساریپا و ویدیاستوتی^۱، ۲۰۲۰، به نقل از شامی و معصومی نژاد، ۱۴۰۰: ۹۳). مقصود این دوره از آموزش توانمند کردن یادگیرندگان به یادگرفتن، فهمیدن کامل شایستگی‌های نهفته خویش و شراکت و همکاری معنادار در

جامعه است (فاروق و کای^۱، ۲۰۱۶؛ به نقل از شامی و معصومی نژاد، ۱۴۰۰: ۹۳). دوره ابتدایی ارزش بسیار زیاد و چشمگیری در روند آموزش و پرورش دانش‌آموزان و پیدایش سرشت آن‌ها دارد، این دوره پیشاهنگ، پایه و راهنما برای دنباله راه فراگیری به حساب می‌آید (رحیم زاده و همکاران، ۱۳۹۵: ۲ - ۳)؛ از این رو، لازم است که برنامه‌های درسی این دوره به ویژه کتاب‌های درسی آن مداوم ارزشیابی، بازنگری و اصلاح شود. برنامه درسی مقطع ابتدایی حاوی تجربه‌هایی است که کودکان با استفاده از آن می‌توانند به خود شکوفایی دست یابند و در همین دوره می‌آموزند چگونه برای ساخت جامعه مطلوب، کشور مطلوب و برای بهتر زندگی کردن با دیگران همکاری کنند (تقی پور ظهیر، ۱۴۰۰: ۲۲ - ۲۳). یکی از کتاب‌های اصلی و راهبردی در دوره ابتدایی، کتاب هدیه‌های آسمان است. مقصود بنیادی هر سیستم آموزشی این است که توانمندی‌های مورد نیاز را به اشخاص عرضه کند تا عضو موثر و با فایده‌ای برای جامعه خویش باشند. با در نظر گرفتن شرایط حال حاضر جامعه، کتاب‌های هدیه‌های آسمان در ارائه این توانمندی‌ها نقش بسیار مهم و اساسی خواهد داشت.

هدف اصلی این پژوهش، واکاوی و تبیین مولفه‌های تربیت اخلاقی در کتاب هدیه‌های آسمان پایه چهارم ابتدایی است؛ هم‌چنین برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، از روش «آنتروپی شانون^۲» استفاده شده است.

۱-۱. روش پژوهش

هدف این پژوهش، واکاوی و تبیین مولفه‌های تربیت اخلاقی در کتاب هدیه‌های آسمان پایه چهارم ابتدایی بود. در این مطالعه از روش تحلیل محتوا و از روش «آنتروپی شانون» برای تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شد. پژوهش از لحاظ هدف، کاربردی و جامعه پژوهش، محتوای کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه چهارم ابتدایی بود؛ که باتوجه به ماهیت موضوع، همه‌ی دروس کتاب درسی هدیه‌های آسمان پایه چهارم ابتدایی به عنوان نمونه پژوهش انتخاب شد. جهت اعتبار بخشی به دقت و صحت داده‌ها از روش خود بازبینی محقق استفاده شد. هم‌چنین با بررسی یافته‌های اولیه پژوهش توسط اساتید علوم تربیتی، اعتبار یافته‌های نهایی تایید شد. آنتروپی در تئوری اطلاعات، شاخصی است برای

1 -Farooq & Kai

2 -Shannon entropy

اندازه گیری عدم اطمینان که به وسیله یک توزیع احتمال بیان می‌شود (عظیمی، ۱۳۹۹: ۳۳). در روش آنتروپی شانون به مولفه‌هایی که دارای فراوانی بیشتر و توزیع هدفمند می‌باشند، ضریب اهمیت بالاتری تعلق می‌گیرد. نکته ضمنی اینکه، صرف فراوانی زیاد نمی‌تواند دال بر ضریب اهمیت بالا باشد. این روش به گونه‌ای است مولفه‌هایی که فراوانی بالا دارند اما توزیع ناهمسان و نامتناوب دارند، در مقایسه با مولفه‌هایی که دارای فراوانی کمتر اما توزیع متناوب و همسان دارند، ضریب اهمیت پایینی کسب خواهند کرد (سبحانی نژاد و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۱۸). تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش آنتروپی شانون به شرح ذیل انجام می‌شود:

مرحله اول: تبدیل داده‌ها به داده‌های بهنجار. برای این کار فراوانی هر مورد را بر مجموع فراوانی همان ستون تقسیم می‌کنیم.

$$P_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{i=1}^m F_{ij}} \quad (i = ۱, ۲, ۳, \dots, m, j = ۱, ۲, \dots, n)$$

شماره مولفه j = شماره پاسخگو i = هنجار شده ماتریس فراوانی P

تعداد مولفه n = تعداد پاسخگو m = فراوانی مولفه F

مرحله دوم: پس از نرمال سازی داده‌ها با استفاده از فرمول مرحله دوم روش آنتروپی شانون، مقدار بار اطلاعاتی (E_j) محاسبه می‌شود.

$$E_j = -K \sum_{i=1}^m [P_{ij} \ln P_{ij}] \quad (i = ۱, ۲, ۳, \dots, m, j = ۱, ۲, \dots, n)$$

$$K = \frac{1}{\ln M}$$

شماره پاسخگو i = تعداد پاسخگو m = بار اطلاعاتی E_j

تعداد مولفه \ln = لگاریتم \ln = شماره مولفه j = هنجار شده ماتریس فراوانی P

مرحله سوم: در مرحله سوم ضریب اهمیت با استفاده از فرمول مرحله سوم روش آنتروپی شانون محاسبه می‌شود.

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

تعداد مولفه n = شماره مولفه j = بار اطلاعاتی E_j = ضریب اهمیت W_j

۲. یافته‌های پژوهش

جدول ۱. توزیع فراوانی مولفه‌ها و زیرمولفه‌های تربیت اخلاقی در کتاب هدیه‌های آسمان پایه چهارم ابتدایی

مؤلفه‌ها	زیرمؤلفه‌ها	فراوانی	فراوانی مؤلفه‌ها
دین‌داری	توحید	۱۷	۲۲۸
	پرستش	۸	
	ایمان	۷	
	قرآن	۱۳	
	نبوت	۶	
	امامت	۱	
	دعا و نیایش	۲۲	
	دین اسلام	۱	
	معاد	۸	
	مسجد	۳۸	
	مسلمانان	۱۴	
	نماز	۶۲	
	وضو	۷	
	اذان	۴	
	زیارت	۵	
تیمم	۱۵		
عادات خوب	حمد و سپاس	۱۶	۲۳۱
	محبت و مهربانی	۳۰	
	دوستی	۷۱	
	بخشنده‌گی	۱۳	
	صبر	۵	
	سلام کردن	۲۲	
	مشورت و تصمیم‌گیری	۸	
	شاد کردن	۲۹	
	سعی و تلاش	۲	
	امانت‌داری	۱۳	
	احترام	۱۲	

	۷	امیدواری	
	۳	شجاعت	
۶	۱	صف‌های منظم	نظم و انضباط
	۱	نظم جهان	
	۴	پاکیزگی	
۴۳	۲۳	کمک کردن	همدلی
	۴	ایثار و فداکاری	
	۱	فقیر نوازی	
	۱۵	دیدار خویشاوندان	
۱۴	۱۴	تفکر و اندیشه	تفکر و تعقل

بر اساس جدول (۱)، از میان مولفه‌های تربیت اخلاقی تحلیل شده، بیشترین توجه به مولفه عادات خوب با ۲۳۱ فراوانی و کمترین توجه به مولفه نظم و انضباط با ۶ فراوانی تعلق دارد.

در این مطالعه از روش تحلیل محتوا و از روش «آنتروپی شانون» برای تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شده است.

جدول ۲، داده‌های بهنجار شده زیرمؤلفه‌های تربیت اخلاقی در کتاب هدیه‌های آسمان پایه چهارم ابتدایی

مؤلفه‌ها	زیرمؤلفه‌ها	داده‌های بهنجار زیرمؤلفه‌ها
دین‌داری	توحید	۰/۰۷۴
	پرستش	۰/۰۳۵
	ایمان	۰/۰۳۰
	قرآن	۰/۰۵۷
	نبوت	۰/۰۲۶
	امامت	۰/۰۰۴
	دعا و نیایش	۰/۰۹۶
	دین اسلام	۰/۰۰۴
	معاد	۰/۰۳۵
	مسجد	۰/۱۶۶

۰/۰۶۱	مسلمانان	عادات خوب
۰/۲۷۱	نماز	
۰/۰۳۰	وضو	
۰/۰۱۷	اذان	
۰/۰۲۱	زیارت	
۰/۰۶۵	تیمم	
۰/۰۶۹	حمد و سپاس	
۰/۱۲۹	محبت و مهربانی	
۰/۳۰۷	دوستی	
۰/۰۵۶	بخشندگی	
۰/۰۲۱	صبر	
۰/۰۹۵	سلام کردن	
۰/۰۳۴	مشورت و تصمیم‌گیری	
۰/۱۲۵	شاد کردن	
۰/۰۰۸	سعی و تلاش	
۰/۰۵۶	امانت‌داری	نظم و انضباط
۰/۰۵۱	احترام	
۰/۰۳۰	امیدواری	
۰/۰۱۲	شجاعت	
۰/۱۶۶	صف‌های منظم	همدلی
۰/۱۶۶	نظم جهان	
۰/۶۶۶	پاکیزگی	
۰/۵۳۴	کمک کردن	
۰/۰۹۳	ایثار و فداکاری	تفکر و تعقل
۰/۰۲۳	فقیر نوازی	
۰/۳۴۸	دیدار خویشاوندان	
۱	تفکر و اندیشه	

پس از نرمال سازی داده‌ها با استفاده از فرمول مرحله دوم روش آنتروپی شانون، مقدار بار اطلاعاتی (Ej) به دست می‌آید که در جدول (۳) آورده شده است. در مرحله سوم ضریب

اهمیت با استفاده از فرمول مرحله سوم روش آنتروپی شانون محاسبه شده که مقدار آن‌ها نیز در جدول (۳) آمده است.

$$K = 0/360$$

جدول ۳. مقدار بار اطلاعاتی (Ej) و ضریب اهمیت (Wj) مؤلفه‌های تربیت اخلاقی در کتاب هدیه‌های آسمان پایه چهارم ابتدایی

مؤلفه‌ها	مقدار بار اطلاعاتی (Ej)	مقدار ضریب اهمیت (Wj)
دین‌داری	۰/۸۲۶	۰/۳۶۱
عادات خوب	۰/۷۸۵	۰/۳۴۳
نظم و انضباط	۰/۳۱۲	۰/۱۳۶
همدلی	۰/۳۶۴	۰/۱۵۹
تفکر و تعقل	۰	۰

نتایج جدول (۳) نشان می‌دهد که در کتاب هدیه‌های آسمان پایه چهارم ابتدایی بیشترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه دین‌داری (۰/۳۶۱) و کمترین آن‌ها مربوط به مؤلفه تفکر و تعقل (۰) است.

۳. بحث و نتیجه‌گیری

در همه کشورها، سازمان آموزش و پرورش یکی از تاثیرگذارترین و مهم‌ترین نهادهای اجتماعی است که وظیفه‌ی انتخاب عناصر فرهنگی و انتقال آن به نسل جدید جامعه را بر عهده دارد. این سازمان، به مثابه‌ی الگوی جامعی برای سایر نهادهای رسمی جامعه تلقی شده و تاثیر بسزایی در پابرجایی فرهنگ و تمدن بشری داشته است (صافی، ۱۳۹۸: ۶). نهاد آموزش و پرورش، بنیادی‌ترین و اصلی‌ترین ابزار برای پیشرفت یک ملت و جامعه است (هدین^۱، ۲۰۲۰). در حال حاضر، نظام آموزش و پرورش در معنای کلی خود، به عنوان یک مؤلفه‌ی جدایی‌ناپذیر حیات مدنی به شمار می‌رود. با وجود آنکه خصیصه‌های این سازمان از جامعه‌ای به جامعه دیگر متفاوت است، اما اشتراکات بسیاری نیز میان نظام‌های آموزشی وجود دارد. ظهور و گسترش این نظام‌های آموزشی، بیانگر ضرورت و اهمیت فزاینده‌ی موضوع آموزش و پرورش در دنیای امروز است. در اکثر کشورهای جهان، نظام

آموزش و پرورش در قالب یک سازمان رسمی تشکیل شده است. پیشرفته بودن یک جامعه، با اندازه، اهمیت و پیچیدگی نظام آموزش و پرورش آن جامعه ارتباط مستقیم دارد. نظام آموزش و پرورش در این کشورها، گسترده‌تر و متنوع‌تر بوده و تعداد کارکنان و دانش‌آموزان آن بیشتر است (علاقه‌بند، ۱۳۹۸: ۱-۴). وظیفه‌ی تعلیم و تربیت رسمی افراد جامعه، در درجه‌ی اول بر عهده‌ی سازمان‌ها و نهادهای آموزشی است؛ علاوه بر این، آموزش و پرورش در کشورهای مختلف، یکی از بنیان‌های اساسی در موفقیت و ترقی آن کشور به شمار می‌رود (تایتنز و همکاران^۱، ۲۰۱۹). تربیت نسل آتی و ساختن جامعه که یکی از حیاتی‌ترین وظایف در جامعه به شمار می‌رود، بر عهده‌ی نهاد آموزش و پرورش است. به کارگیری خرد و دارایی‌های جمعی به منظور ایجاد سرمایه‌های پایدار، لازمه‌ی موفقیت در دستیابی به این هدف است (عباسی سروک و همکاران، ۱۴۰۰: ۷)؛ بنابراین، نهاد آموزش و پرورش، یکی از مهم‌ترین سازمان‌های آموزشی به شمار می‌رود که انسان‌ها، اصلی‌ترین منبع و سرمایه آن بوده و لازم است برای پابرجایی در فضای رقابتی و دستیابی به اهداف موردنظر، به امر خطیر مدیریت استعدادها بپردازد؛ بنابراین، نهادهای آموزش و پرورش باید به فراهم کردن امکانات و ابزارهای لازم برای تحقق اهداف مشخص‌شده در اسناد بالادستی، از جمله سند تحول بنیادین، پرداخته و نیازها و انتظارات جامعه را به بهترین شکل، برآورده کنند (سعیدیان و همکاران، ۱۴۰۰). نظام آموزش و پرورش، به عنوان اصلی‌ترین نهاد تعلیم و تربیت رسمی و عمومی، مسئولیت تعلیم و تربیت، غنی‌سازی فرهنگ عمومی و تعالی جامعه را بر عهده دارد (قجری، مزیدی و شمشیری، ۱۳۹۹: ۲). یکی از مسائل مهم در آموزش و پرورش که باید مورد توجه جدی قرار گیرد، تربیت اخلاقی است؛ برای اینکه آموزش و پرورش نقش مهمی در تربیت اخلاق‌مدار در دوران کودکی و بعد از آن ایفا می‌کند و باعث رشد شخصیت دانش‌آموزان، نگرش و آگاهی آنان می‌شود. اخلاق یکی از اساسی‌ترین و زیربنایی‌ترین اهداف نزد خانواده‌ها، نظام آموزشی و اجتماع است که دلیل آن ایجاد نسلی شایسته در خانواده و داشتن جامعه‌ای پویا و کارآمد است. یکی از مسائل مهم در آموزش و پرورش که باید مورد توجه جدی قرار گیرد، تربیت اخلاقی است؛ برای اینکه آموزش و پرورش نقش مهمی در تربیت اخلاق‌مدار در دوران کودکی و بعد از آن ایفا می‌کند و باعث رشد شخصیت دانش‌آموزان، نگرش و آگاهی آنان

می‌شود. از جمله عناصر مهم در آموزش و برنامه‌درسی، کتب درسی است که نقش مهمی در ساختار و فعالیت‌های روزمره تدریس در کلاس درس ایفا می‌نمایند. هدف اساسی هر نظام آموزشی این است که مهارت‌های لازم را به افراد ارائه کند تا بتوانند به عنوان عضوی مفید، نقش موثری در جامعه ایفا کنند. باتوجه به ویژگی‌های جامعه امروز، کتاب درسی هدیه‌های آسمان در ارائه این مهارت‌ها سهم بسزایی دارد؛ بنابراین هدف این پژوهش، واکاوی و تبیین مؤلفه‌های تربیت اخلاقی در کتاب هدیه‌های آسمان پایه چهارم ابتدایی بود؛ هم‌چنین برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، از روش «آنتروپی شانون» استفاده شد.

یافته‌های پژوهش نشان داد که در کتاب هدیه‌های آسمان پایه چهارم ابتدایی بیشترین ضریب اهمیت مربوط به مولفه دین‌داری (۰/۳۶۱) و کمترین آن‌ها مربوط به مولفه تفکر و تعقل (۰) است. باتوجه به یافته‌های پژوهش در محتوای این کتاب، به برخی از مولفه‌های تربیت اخلاقی مانند تفکر و تعقل کمتر توجه شده است. «فکر عبارت از دو حرکت است: در حرکت نخست، ذهن در خزانه‌ی معلومات خود مواد و مقدمات لازم را می‌یابد که متناسب با کشف مطلوب است و در حرکت دوم آن را به خوبی مرتب و منظم می‌کند؛ بنابراین مطلوب، هم مبدا حرکت است و هم منتهای آن. تفکر وجوه متفاوت و متعددی همچون تفکر نقاد، خلاق، منطقی و نظایر آن را دربر می‌گیرد» (شرفی، ۱۳۹۹: ۵۴). توجه به مولفه تفکر و تعقل در کتاب هدیه‌های آسمان باعث می‌شود در دانش‌آموزان ویژگی‌هایی همچون ریزبینی، استقلال فکری، انعطاف‌پذیری، توانایی نظم‌بخشیدن به تجارب، حس سرنوشت، پرسشگری و ارزیابی تقویت شود.

باتوجه به پژوهش‌های صورت گرفته، ناطقی و همکاران (۱۴۰۰) در تحقیقی با موضوع «بررسی محتوای کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول بر اساس شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی» اظهار داشتند که نتایج نشان می‌دهد شاخصه‌های روش اسلامی در تربیت اخلاقی در این کتاب‌های درسی به صورت نامتوازن توزیع شده است به گونه‌ای که شاخصه امر به معروف بالاترین درجه اولویت و اهمیت را دارد و شاخصه مربوط به امیال فطری بشری، خویش‌ساز، خودشکوفایی، شناخت خود، انتخاب با معرفت و فعالیت ارادی اهمیت کمتری نسبت به سایر شاخصه‌ها دارند. غلام‌پور و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی تحت عنوان «تحلیل محتوای کتب هدیه‌های آسمانی دوره دوم ابتدایی بر اساس مولفه‌های تربیت اخلاقی» به این نتیجه رسیدند که این شاخص‌ها به صورت غیر یکپارچه در کتاب‌های ذکر شده بیان شده‌اند. تعلیم همکاری و راهنمایی‌هایی برای حفظ روابط

دوستانه، بیشترین اهمیت و فراوانی را داشتند و تعلیم استفاده از ضوابط عقلانی و دینی در سنجش و مهارت گرفتن تصمیم، در شرایط اخلاقی خاص، حداقل درجه اهمیت و فراوانی را داشت.

بنابراین، توجه به مولفه‌های اخلاقی و آموزش آن به دانش‌آموزان دوره ابتدایی، می‌تواند نگرش‌ها، عادت‌ها و رفتارهای مناسبی را در آنان ایجاد نماید و ارزش‌های اخلاقی و معنویت را در وجودشان نهادینه سازد. با توجه به یافته‌های پژوهش در محتوای این کتاب، به برخی از مولفه‌های تربیت اخلاقی کمتر توجه شده است؛ توصیه می‌شود به برخی از مولفه‌های تربیت اخلاقی مانند تفکر و تعقل، جهت پرورش انسان‌های اخلاق‌مدار بیشتر توجه شود. پیشنهاد می‌شود الگوی برنامه درسی مناسب تربیت اخلاقی با استفاده از الگوهای برنامه‌ریزی درسی طراحی شود. برنامه درسی پنهان یکی از عوامل مؤثر بر تربیت اخلاقی است؛ برنامه درسی پنهان در واقع به طور عمیق‌تری به مقوله تعلیم و تربیت و جوه مختلف برنامه درسی می‌پردازد و محتوای غیرملموسی است که دانش‌آموزان در خلال رویدادهای روزانه در مدرسه، آن را در قالب انتقال دانش و مهارت‌ها و جنبه‌های رفتاری خوب یا بد می‌آموزند؛ بنابراین پیشنهاد می‌شود روش رویارویی کارگزاران تربیت اخلاقی مانند مدیران، معلمان، خانواده، رسانه و ... با برنامه درسی تربیت اخلاقی از نظر برنامه درسی پنهان مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد. پیشنهاد می‌شود برای معلمان، کارگاه‌ها و دوره‌های ضمن خدمت با موضوع تربیت اخلاقی برگزار شود؛ تا معلمان بتوانند با آموزش‌های لازم، دانش‌آموزان را از این حیث غنی سازند. طبق داده‌های به دست آمده توسط محققین پیشنهاد می‌شود، در پژوهش‌های بعدی به تحلیل محتوای کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان سایر پایه‌های ابتدایی بر مبنای میزان تاکید به مولفه‌های اخلاقی پرداخته شود.

منابع

- قرآن کریم
- انصاری، مریم و محسنی پور، محمدصادق (۱۳۹۷). «بررسی دیدگاه دبیران دوره متوسطه پیرامون فرصت‌ها و تهدیدهای تربیت اخلاقی در نظام آموزشی»، *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۳(۱)، ۷-۳۰.
- برادران، ابوالقاسم، حسنی، محمد، داودی، محمد و ستاری، علی (۱۳۹۸). «تربیت اخلاقی علامه طباطبایی (ره) با تاکید بر مبانی، هدف، محتوا، روش و ارزشیابی»، *فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۷(۴۳)، ۵۷-۷۶.
- بهشتی، محمد (۱۳۹۷). *مبانی تربیت از دیدگاه قرآن*، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- تقی پور ظهیر، علی (۱۴۰۰). *برنامه ریزی درسی برای مدارس ابتدایی در هزاره سوم*، تهران: انتشارات آگه.
- حسن مرادی، نرگس (۱۳۹۶). *تحلیل محتوای کتاب درسی*، تهران: انتشارات آبیژ.
- حیدری زاده، نسرين، اسمعیلی، زهره، فرج الهی، مهران و صفایی، طیبه (۱۳۹۷). «طراحی و اعتباریابی الگوی تربیت اخلاقی متناسب با ویژگی‌های دانش‌آموزان دوره ابتدایی ایران با تاکید بر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، *پژوهش در نظام‌های آموزشی*، ۱۲(ویژه‌نامه)، ۲۳۱-۲۴۷.
- دارابی عمارتی، عابدین و شفیع، مریم (۱۴۰۰). «طراحی برنامه درسی سازنده‌گرا و تاثیر آن بر عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان پایه ششم ابتدایی در درس علوم تجربی»، *آموزش پژوهی*، ۷(۲۷)، ۲۷-۴۹.
- دهقانی، شهلا و بلندهمتان، کیوان (۱۳۹۶). «جایگاه ادبیات داستانی در تربیت اخلاقی دوره‌ی ابتدایی»، *نظریه و عمل در برنامه درسی*، ۵(۱۰)، ۵-۳۲.
- رحیم زاده، شادی، حاجی، بینا و پور قلی، حمید (۱۳۹۵). «تحلیل محتوای کتاب علوم تجربی پنجم ابتدایی بر اساس روش ویلیام رومی و فرمول خوانایی فرای»، *کنفرانس جهانی روانشناسی و علوم تربیتی، حقوق و علوم اجتماعی در آغاز هزاره سوم*.
- ساداتی‌زاده، سیدسجاد و مسعودی، جهانگیر (۱۳۹۴). «رابطه اخلاق و سیاست»، *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، ۱۰(۳)، ۱۹-۲۸.
- سبحانی‌نژاد، مهدی، صالحی عمران، ابراهیم و فرهیخته چهارباشلو، حسین (۱۳۹۴). «تحلیل میزان توجه به مولفه‌های شهداء و ایثارگران دفاع مقدس در محتوای کتب درسی دوره ابتدایی»، *پژوهش‌های آموزش و یادگیری*، ۱۲(۱)، ۲۱۱-۲۳۴.
- سعیدیان، نرگس، ذهبیون، لیلا و کشتی‌آرای، نرگس (۱۴۰۰). «اعتباریابی مدل مدیریت استعداد معلمان ابتدایی در نظام آموزش و پرورش رسمی و عمومی ایران بر اساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران»، *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۶(۱): ۹۸-۷۳.

- سند برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۱)، دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش.
- سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰)، دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- شامی، دل انگیز و معصومی نژاد، رضا (۱۴۰۰). «الگوی یادگیری خلاقیت مشارکتی: یک مطالعه تحلیلی از برنامه درسی علوم دوره ابتدایی»، **پویش در آموزش علوم پایه**، ۷(۲۵)، ۹۱ - ۱۱۸.
- صافی، احمد (۱۳۹۸). **سازمان و قوانین آموزش و پرورش ایران**، تهران: انتشارات سمت.
- صمدی، مریم، سلامی، نیکا و خان بیگی، مهدیه (۱۳۹۸). **اصول و فلسفه تعلیم و تربیت**، تهران: مدرسان شریف.
- طالبی، سعید، مظلومیان، سعید و صیف، محمد حسن (۱۴۰۰). **اصول برنامه ریزی درسی**، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- عباسی سروک، لطف اله، بهروزی امین، زهرا، صمدی، معصومه و رضازاده، حمیدرضا (۱۴۰۰). «تبیین تحلیلی مشارکت در مدارس از منظر زیرنظام راهبری و مدیریت سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، **پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت**، ۲(۶۶)، ۲۴-۵.
- عسکری رباطی، غلامحسین و خلیلی کلاکی، زری (۱۳۹۹). «تحلیل محتوای کتاب ریاضی پایه هفتم با تکنیک ویلیام رومی، عوامل خلاقیت گیلفورد و حیطة شناختی اندرسون»، **پویش در آموزش علوم پایه**، ۶(۲۱)، ۱۰ - ۲۳.
- عظیمی، محمد (۱۳۹۹). «تحلیل محتوای کتاب‌های آموزش قرآن کل دوره ابتدایی بر اساس مؤلفه‌های نظام سلامت»، **نشریه اسلام و سلامت**، ۵(۲)، ۳۱ - ۴۱.
- علاقه بند، علی (۱۳۹۸). **مبانی نظری و اصول مدیریت آموزشی**، تهران: نشر روان.
- غلام‌پور، میثم، قاسمیان، عباس، رضائی، مجیب‌الرحمن و پورمند، امید (۱۳۹۸). «تحلیل محتوای کتب هدیه‌های آسمانی دوره دوم ابتدایی بر اساس مولفه‌های تربیت اخلاقی»، **معرفت اخلاقی**، ۲۵، ۸۳ - ۹۳.
- فتحی و اجارگاه، کورش (۱۳۹۹). **اصول و مفاهیم اساسی برنامه ریزی درسی**، تهران: انتشارات علم استادان.
- قجری، ناصر، مزیدی، محمد و شمشیری، بابک (۱۳۹۹). «واکاوی و فهم اهم چالش‌ها و موانع عملی پیش رو در تحقق سند تحول بنیادین با تمرکز بر زیرنظام‌های اصلی آن»، **پژوهش‌های برنامه درسی**، ۱۰(۱)، ۳۳-۱.
- محمدباقر، راحله و تقوی، زهره (۱۴۰۱). «تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی براساس میزان توجه به مولفه‌های تربیت اخلاقی»، **پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی**، ۲(۲)، ۸۱ - ۱۰۶.
- ملکی، حسن (۱۳۹۸). **مقدمات برنامه ریزی درسی**، تهران: انتشارات سمت.
- موسی پور، نعمت الله، کوشی، زهرا، محبی، علی و آرمند، محمد (۱۳۹۷). «شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های تربیت اخلاقی با رویکرد اجتماعی در دوره ابتدایی و ارائه مدل مفهومی»، **مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی**، ۳(۲)، ۱۱۷ - ۱۴۲.

- ناطقی، فائزه، عطار، شیما و عرفانی، نصراله (۱۴۰۰). «بررسی محتوای کتاب‌های درسی قرآن دوره متوسطه اول بر اساس شاخص‌های رویکرد اسلامی در تربیت اخلاقی»، **مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی**، ۶(۲)، ۸۷ - ۱۰۸.

- وجدانی، فاطمه و حسنی، محمد (۱۳۹۶). «تحلیل محتوای کیفی کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از منظر تربیت اخلاقی»، **فصلنامه علمی تربیت اسلامی**، ۱۲(۲۵)، ۲۹ - ۵۴.

- هدایتی، فرشته و کاوه، محبوبه (۱۳۹۶). «تحلیل محتوای کتاب زیست‌شناسی سال دوم متوسطه نظام جدید بر اساس الگوی خلاقیت پلسک»، **نوآوری‌های آموزشی**، ۱۶(۱)، ۹۱ - ۱۱۰.

شرفی، محمدرضا (۱۳۹۹). **مهارت‌های زندگی در سیره‌ی رضوی با تجدیدنظر و اضافات کلی**، مشهد: به‌نشر(انتشارات آستان قدس رضوی).

- Bischoff, K (2016). The Civic Effects of Schools: Theory and Empirics, **Theory and Research in Education**, 14(1), 91-106.

- Bryan, H, & Burstow, B (2018). Understanding ethics in school - based research, **Professional Development in education**, 44(1), 107- 119.

- Frisancho, S, & Delgado, G.E (2018). Moral education as intercultural moral education, **Intercultural Education**, 29 (1), 18-39.

- Hoddin, M. S (2020). Dinamika Politik Pendidikan Islam Di Indonesia; Studi Kebijakan Pendidikan Islam Pada Masa Pra-Kemerdekaan Hingga Reformasi, **Jurnal Ilmiah Iqra**, 14(1), 15-30.

- Klaassen, C. A, Osguthorpe, R. D, & Sanger, M. N (2016). **Teacher Education as a Moral Endeavor**, In International Handbook of Teacher Education (pp. 523-557), Springer Singapore.

- Kristjánsson, K (2016). **Aristotelian Character Education**, London: Routledge.

- Nieuwazny, J, Nowakowski, K, Ptaszynski, M, Masui, F, Rzepka, R, Araki, K (2021). Does change in ethical education influence core moral values? Towards history- and culture-aware morality model with application in automatic moral reasoning, **Cognitive Systems Research**, 66, 89-99.

- Segev, A (2017). Does classic school curriculum contribute to morality? Integrating school curriculum with moral and intellectual education, **Educational Philosophy and Theory**, 49 (1), 89-98.

- Stinson, S. W (2016). **Embodied Curriculum Theory and Research in Arts Education**, Springer, International Publishing.

- Tuytens, M., Moolenaar, N., Daly, A., & Devos, G (2019). Teachers' informal feedback seeking towards the school leadership team, A social network analysis in secondary schools, **Research Papers in Education**, 34(4), 405-424.

